

' K İ T A P T A N I T M A ' V E T E N K İ D İ

Jean—Paul CHARNAY, SOCİOLOGİE RELİGİEUSE DE L'İSLAM,

Paris, Sindbad, 1977.

Tanıtan: Doç.Dr. Ünver Günay

"Cezayir'de Müslüman Hayat" (La Vie Musulmane En Algerie, Paris, PUF, 1965) ve "İslâm Kültürü ve Sosyo-Ekonomik Değişme" (Islamic Culture and Socio-economic Change, Leiden, Brill, 1971) gibi islâmî araştırmalar alanındaki önemli eserleriyle tanıdığımız, Fransa'da CNRS'te "araştırma şefi" (maître de recherche) Jean-Paul CHARNAY "Sociologie Religieuse de L'Islam" (İslâmın Dinî Sosyolojisi) başlığını taşıyan eserini de 1977 de yayınlamak suretiyle, yukarıda birkaçının adına işaret ettiğimiz İslâmiyet araştırmalarına bir yenisini daha eklemiş bulunmaktadır. Yirmi yılı aşkın bir süreyle Mağrib'de kalmak suretiyle müslümanlarla doğrudan doğruya temase gelmek fırsatını elde etmiş olup, ilkin Fransız hukuku ile İslâm hukuku arasında karşılaştırmalarda bulunan, daha sonra da sosyolojiye yönelen CHARNAY'ın bu son eseri, her şeyden önce "İslâmın Dinî Sosyolojisi" adını taşımak bakımından dikkati çekici ve orijinal olup, Din Sosyolojisiyle ilgilenenlerin okumadan geçemeyecekleri önemli bir çalışmadır.

Bilindiği gibi, sosyolojinin felsefî görüşlerden sıyrılıp, kendine has metotlarıyla deneysel ve bağımsız bir biçimde bilim dünyasındaki yerini almaya başlamasından itibaren çeşitli sosyoloji araştırmaları arasında dinî konular da önemli bir yer tutmuş olup, öte yandan, Din Sosyolojisi de yüzyılımızın başından bu yana bağımsızlığına kavuşmuş bulunmaktadır. Öyle ki, gerçi bu alanda genel ve sistematik eserlere henüz fazlaca rastlanmamakla birlikte, E. Durkheim, Max Weber, J. Wach ve G. Le Bras gibi büyük din sosyologları, bu gün için artık Din Sosyolojisi alanında klâsikleşmiş bulunan eser ve çalışmalarıyla kendilerini bilim dünyasına iyice kabul ettirmiş bulunmaktadır. Bununla birlikte, sözünü ettiğimiz bu Batılı büyük din sosyologlarının ve onların yolundan giden öteki araştırmacıların Din Sosyolojisi araştırmaları çoğunlukla Hristiyanlık üzerinde odaklaşmış bulunmaktadır. Gerçekten de, dinî olayın derin manâlı unsurlarının karşılaştırılması üzerine temellenmiş bulunan "Genel ve Sistematik Dinler Sosyolojisi"ni" gerçekleştirmek idealinde olan büyük din sosyologlarının eserlerinin bile "il-

kel" olarak vasıflandırılan dinler, Uzak Doğu dinleri, Yahudilik ve özellikle Hristiyanlık üzerinde durdukları görülmektedir. Meselâ bunlardan Max Weber'in tipolojisi içerisinde İslâmiyetle ilgili parçalar halinde bir takım görüşlerin yer aldığı ancak bu konunun hiçbir vakit derinleştirilmemiş olduğuna şahit olunmaktadır. Üstelik islâmi araştırmalar sahasında uzman olmayan Weber'in bu konudaki görüşlerinin bir bakıma tartışma konusu olduğu da bilinmektedir (1). Aynı şekilde Weber'in öğrencisi olup, Din Sosyolojisinin en büyük isimlerinden biri olarak bilinen ve bütün dinleri kucaklayan "Genel ve Sistemik Din Sosyolojisi" idealine en çok ve en titiz bir şekilde bağlı olmasıyla dikkati çeken Joachim Wach'ın eserinin bile özellikle Hristiyanlık bakımından oldukça zengin oluşuna karşılık, İslâmiyet konusunda oldukça dar ve yüzeysel kalmış bulunduğunu belirtmek gerekir. Din Sosyolojisinin klâsiklerinden hiçbiri, başka pek çok dinler üzerine derinliğine araştırmalarda buldukları halde, İslâmiyet konusunu başlı başına ele alıp, ayrı ve özel bir araştırma konusu olarak değerlendirmek suretiyle derinleştirmemiş, hattâ bazı durumlarda ondan hiç söz etmemişlerdir. Esasen her din sosyoloğunun içinde yaşadığı topluma karşı doğal olarak daha derin bir ilgi duyacağı göz önüne alınırsa, Batılı büyük din sosyologlarının da kendi toplumları ve dinlerine eğilmelerinden daha tabii bir şey olamazdı. Gerçi, L. Massignon *Année Sociologique* dergisinin ikinci serisindeki yazılarıyla İslâmiyet üzerine Din Sosyolojisi araştırmalarına ilk ve önemli katkılarda bulunanlardan olmuştur. Ancak Massignon hiçbir zaman tam anlamıyla bu konuya kendini angaje etmiş değildir. Aynı şekilde, Ruben Levy'nin "The Social Structure of Islam, Cambridge, 1957" ı, J. Chelhod'un "Introduction à la Sociologie de L'Islam, Paris, 1958"ı ve "Les Structures du Sacré Chez les Arabes, Paris, 1965", "Pour Une Sociologie de L'Islam, Paris, 1960" gibi eser ve makaleleri, Montgomery Watt'ın "Islam and The Integration of Society, London, 1961" si, H.A.R. Gibb'in "Modern Trends in Islam, Chicago, 1947" ı ve nihayet Maxime Rodinson'un "L'Islam et Capitalisme, Paris, 1966", L. Gardet'nin "la Cité Musulmane, Paris, 1954", H. Laoust'un, "Les Schismes Dans l'Islam, Paris, 1959,, ını Din Sosyoloji ile ilgili olarak İslâmiyet üzerine şarkiyatçılar tarafından gerçekleştirilmiş bulunan belli başlı çalışmalar arasında zikretmek mümkündür. Batı'da ve özellikle Fransa'da dinî pratiklerin sosyolojik araştırmalarını başlatan G. Le Bras'ın "Normes Et Valeurs Dans L'Islam Contemporain, Paris, 1966" s. 286 da yayınlanan "Perspective de Recherches en matière de Sociologie Religieuse"ü ise bu konuda yapılacak monografik çalışmaların geliştirilmesine önemli bir ışık tutabilecek mahiyette olmakla birlikte, henüz bu tür bir araştırma geleneğinin tam olarak yerleşmemiş olduğuna da işaret etmek gerekir. Öte yandan, yukarıda zikredilen şarkiyatçıların hiçbirini gerçek bir din sosyoloğu olarak telâkkî etmek mümkün değildir. Buna karşılık, Fran-

(1) Max Weber'in İslâmiyet konusundaki görüşlerinin tartışması için bak.: Bryan S. Turner, *Weber and Islam, A Critical Study*, London-Boston, Routledge and Kegan Paul, 1974.

sa'da "sosyologların en şarkiyatçısı ve şarkiyatçıların da en soyoloğu" olarak vasıflandırılan Prof. Jacques Berque'in bu konudaki çalışmalarının nev'i şahsına münhasır bir kıymet ve orijinalitesi bulunmaktadır. Zira Berque'in İslâmiyet araştırmaları (1), kendine kadar gelen şariyatçılar arasında geçerli olup, doğrudan doğruya klâsik din ilimlerine yönelmek şeklinde ortaya çıkan geleneği kırmış ve İslâm toplumlarının dini-sosyal realitelerinin, sosyolojinin yöntem ve bakış açılarının ışığı altında incelenmesine yönelmiştir. İşte, Eser'ini tanıtmaya çalıştığımız Jean-Paul Charnay da O'nun öğrencisi olup, Hocasının yolundan gitmektedir.

Batılı araştırmacıların Din Sosyolojisi sahasında İslâmiyetle ilgili yukarıda sözünü ettiğimiz bu çalışmalarına karşılık, İslâm dünyasında doğrudan doğruya bu konuya ayrılmış araştırmalara oldukça az rastlanmaktadır. Geçici, meselâ Tunus'ta Abrülwahhab Budiba'nın bu konuyla ilgili çalışmaları gerçekten dikkati çekicidir. Aynı şekilde Türkiyemizde H. Ziya Ülken, Z. Fahri Fındıkoğlu, Şerif Mardin ve özellikle Mehmet Taplamacıoğlu'nun Din Sosyolojisi ile ilgili değerli çalışmaları bulunmaktadır. Esasen bu ilmin konuları çok eski devirlerden beri İslâm alimlerine tamamen yabancı kalmış da değildir. Zira pekçok İslâm alimi doğrudan doğruya bir Din Sosyolojisi denilemezse bile -hattâ çoğu zaman toplum felsefesine daha çok ağırlık vermiş olmakla birlikte- bu konuya giriş yada hazırlık mahiyetinde de olsa çalışmalar ortaya koymuşlardır. Bu cümleden olarak Farabî, İbn Miskeveyh, Gazalî, Şehrîstânî, Maverdî ve İbn Haldun gibi müslüman alimlerin, bu günün modern Din Sosyolojisinin pek çok konularını ele almada öncülük ettiklerini belirtmek gerekir. Özellikle XIV. yüzyılda yaşamış bir İslâm alimi, tarihçisi, filozof ve sosyoloğu olan İbn Haldun, bir yandan tecrübî sosyolojinin kurucusu olmak şerefini taşıdığı gibi, öte yandan da, el-Mukaddime adlı meşhur eserinde dinî konulara da büyük bir ağırlık vermek ve üstelik dinin toplumsal rolü ve önemi üzerinde durmak suretiyle, aynı zamanda tecrübî Din Sosyolojisinin kuruluşuna da öncülük etmiş bulunmaktadır. Gerçekte ise, hemen hemen her İslâm aliminin eserinde doğrudan doğruya değilse bile zımnen de olsa özel bir İslâm din sosyolojisinin yatmakta olduğunu ve bu nedenle, özellikle İslâm tarihi, felsefesi, tefsir, hadis, fıkıh ve tasavvuf gibi dinî ilimler sahasında müslüman alimler tarafından bu güne kadar ortaya konulmuş bulunan eserlerdeki bu özel ve fakat zımni Din Sosyolojisini ortaya çıkarmanın her şeyden önce bu sahalarda çalışan müslüman araştırmacılara düştüğünü belirtmek gerekmektedir. Nitekim, J.P. CHARNAY-

(2) Prof. Jacques Berque'in bu konudaki belli başlı çalışmaları şunlardır: Cent vingt-cinq ans de la Sociologie Maghrébine, Annales, Economie, Sociétés, Civilisations, 1956, 11, No: 3, Quelques Problèmes de l'Islam Maghreb, Archives de Sociologie des Religions, 1957, No: 3; Les Arabes d'Hier à Demain, Paris, Seuil, 1969; Structures Sociales du Haut-Atlas, Paris, PUF, 1955; Le Maghreb Entre Deux Guerres, Paris, Seuil, 1970; L'Egypte, Impérialisme et Révolution, Paris, Gallimard, 1967; Les Arabes, Paris, Sindbad, 1973; l'Histoire Sociale D'un Village Egyptien, Paris, Mouton, 1958; Langages Arabes du Présent, Paris, Gallimard, 1974

in söz konusu olan bu Eser'i çalışmalarını bu alana yöneltecek araştırmacılar için ihmali mümkün olmayan önemli bir rehber, bir ilk deneme ve hattâ bir el kitabı mesabesindedir.

Özellikle Batı'da İslâmiyet üzerinde çalışanların ortaya koydukları eser ve çalışmaların Din Sosyolojisi açısından bir ilk sentezi olarak karşımıza çıkan CHARNAY'ın "İslâmın Dinî Sosyolojisi", aynı zamanda ve bilhassa Genel ve Sistematik Din Sosyolojisinin bakış açısı, amacı ve metotlarının, İslâm dini ve toplumlarının dinî-sosyal realitelerine uygulanışının özel metodolojik esaslarının tesbitinin bir denemesi hüviyetini de taşımaktadır. Esasen bir bakıma denebilir ki, Kitab'ın ana hedefini bu son nokta yani islâmiyet üzerine gerçekleştirilecek olan Din Sosyolojisi araştırmalarının epistemolojik ve metodolojik esaslarının belirlenmesi hususu oluşturmaktadır. Zira, Paris'te 1969-1974 yılları arasında Din Sosyolojisi dalında doktora çalışmaları yapmakta iken bu konudaki dersleri ve seminerlerini takip etmek fırsat ve imkânını elde ettiğimiz CHARNAY'ya göre Genel Din Sosyolojisinin ve özellikle daha çok içinde çıktığı ve geliştiği hristiyan toplumların inançları, kültürleri ve sosyal şartlarına göre geliştirilmiş bulunan bir Din Sosyolojisinin yaklaşım yollarını, inançları, kültürleri, tarihi ve sosyal şartları, toplumsal yapıları, dinamikleri ve gelişmeleri oldukça farklı olan müslüman topluluklara aynen uygulamaya imkân yoktur. İslâm inancı ve sistemi ve Peygamber'in ilk tebliğinden bu yana bu inanç ve sistem etrafında toplanmak suretiyle vücûd bulmuş olan müslüman grup ve topluluklar nev'i şahsına münhasır (sui generis) dinî-sosyal ve kültürel üniteler olup, Genel Din Sosyolojisinin yöntemleri ve bakış açılarından hareketle inceleme konusu yapıldıklarında, ister istemez onların bu özelliklerini dikkate alarak özel araştırma yöntem ve teknikleri geliştirmek gerekmektedir. Çünkü yöntemler çeşitli inanç, kültür ve topluluklara göre değişirler. Herhangi bir dinî-sosyal ünitenin incelenmesinde kullanılan bir yöntemi bir başkası için aynen uygulamak her zaman için başarıyla mümkün olamamaktadır (Bak., s. 11-49). İşte bu düşünceden hareketle "İslâmın Dinî Sosyolojisi" başlığını taşıyan Eser'ini ortaya koyarken Yazar'ın, Eser" inin sonunda yer alan ve küçük puntolarla yaklaşık otuz sahife tutan (s. 421-45) 242 dipnotunda yer alan pek çok eserin yanı sıra, ayrıca genel kaynakça kısmında beş bölüm halinde konuyla ilgili olarak sunulan ve Fransızca, İngilizce, Almanca, Arapça ve Türkçe gibi çeşitli dillerdeki eserleri içine alan oldukça zengin ve analitik bir bibliyografya (s. 441-466), bu sentez denemesi ve metodolojik esasların tesbiti projesini gerçekleştirebilmek için ne kadar çok kitap ve araştırmaya başvurduğu ve bu yolda ne kadar geniş bir literatürü kendi hizmetinde harekete geçirdiğini açıkça göstermektedirler.

Metin kısmı 417 sahife tutan Eser'in planı içerisinde "Giriş" ve "Genel Sonuç" un yanı sıra ayrıca dört ana bölüm yer almakta olup, bu bölümler sırasıyla "Prensipeler" , "Fenomenoloji", "Tipoloji" ve "Metodoloji" başlıklarını taşımaktadırlar.

Yaklaşık 50 sahife tutarındaki "Giriş" te (s. 15-52), yukarda belirtildiği üzere Eser'in ana hedefini teşkil eden, islâm inancı ve toplumlarının dinî sosyolojisinin metodolojik esaslarının araştırılması ve ortaya konulması sorununun ana hatlarının belirlenmesine çalışılmaktadır. Bu amaçla Yazar ilkin İslâmiyet üzerine gerçekleştirilecek olan özel Din Sosyolojisinin epistomolojik öncüllerini ortaya koymak çabasına girişmiş bulunmaktadır (s. 18-26). Yazar'a göre, her şeyden önce Genel Din Sosyolojisi içerisinde mantıkî olarak alışılmış bulunan, önce bir metodolojinin belirlenmesi, daha sonra dinî karakterli sosyal olayların fenomenolojik bir biçimde derlenmesi, tipolojilerinin kurulması ve nihayet tarihî bakımdan spesifik olan sistemlerle fonksiyonel bir biçimde icraları mümkün modellerin tekli-fî şeklindeki usulün İslâmiyet üzerine yapılacak olan özel Din Sosyolojisi araştırmaları için bir geçerliliği bulunmamaktadır. Zira bu tür bir düzende, sanki dinî dil ile sosyolojik ilişkilerin inşasının birbirlerine ahenkli bir biçimde uyması problemi önceden hallolunmuş gibi farzolanmaktadır. Bu durum karşısında, İslâm üzerine Din Sosyolojisi araştırmaları yapılırken geriye doğru seyreden bir usul takib etmek gerekmekte olup, öncelikle islâmî-dinî kavramlardan hareketle müslüman dinî hayatı ayakta tutan belli başlı şemaları ve iskeleti ortaya çıkarmak gerekmekte; daha sonra bu şemalar veya iskelet esas alınmak suretiyle olayları gözlemlemek, gruplamasını yapmak ve oradan tipolojilerin teşkiline geçmek uygun düşmektedir (s. 50-52).

Buna göre, Kitab'ın birinci bölümü (s. 55-147) İslâmiyet hakkındaki özel Din Sosyolojisinin temel prensiplerinin belirlenmesine ayrılmış olup, orada islâmî-dinî inanç, düşünce ve kavramların ana mihverleri tesbit edilmek istenmektedir. Akîde, amel, şariat, fıkıh, kelâm, vahiy, sünnet, içtihad, icma, mezhep, emri bilmaruf, adab, taklid, maslahat, istihsan, niyet, te'vil, zaruret, tefsir, fetva, haram, helâl, mekruh, mendub, farz, vacib, mübah, özür, zahir, batın, gayb, v.s. pek çok temel islâmî-dinî kavramların bir resmi geçidi yapılmakta, hattâ müslüman toplumsal hayatın tamamen sosyolojik, bilimsel ve hattâ bazan bilimciliğe (scientisme) kayan bir süzgeçten geçirilmeye çalışıldığı görülmekte, ancak bu yapılırken, bir kısım islâmî kavramlar ihmal edildiği gibi, aynı zamanda islâmî dinî-sosyal hayatın kategorisileştirilmesi tehlikesinden kurtulunamadığı içindir ki, islâm dini ve müslüman dinî-toplumsal hayat bir takım katı ve dondurulmuş kuralların yönettiği kategorik, sert ve kireçleşmiş bir sistem olarak takdim edilmektedir. Aynı şekilde, islâmın temel kavramlarından pek çoğu da vazih bir şekilde açıklanmamaktadırlar. Esasen oldukça ağır ve ağdalı bir üslupla kaleme alınmış bulunan eser, bu haliyle okuyucuyu sıkıp yorduğu gibi, öte yandan İslâmiyet üzerine özel bir Din Sosyolojisi yapılırken kullanılan bir kısım dinî-sosyolojik terimlerin her zaman için tam olarak oturmamış olması da, ele alınan konuların anlaşılmasını güçleştirmektedir. Üstelik, İslâm dini her şeyden önce Kur'an-ı Kerim üzerine temellendiği halde, bu dinin temel kavramlarının ele alındığı bu bölümde,

onun ana Kitab'ından yeterince söz edilmemiş olması, kanaatimizce büyük bir eksiklik olarak dikkati çekmektedir.

"Fenomenoloji" başlığını taşıyan ikinci bölüm (s. 152-241), birincisinde teorik bakımdan ele alınan İslâmın, pratikte fiilen gözlenen şekilleri aracılığıyla sosyolojik incelenmesini kendine konu edinmektedir. Bu amaçla, en eskisinden günümüze kadarki türlü müslüman toplulukların dinî yaşayış ve davranışları üzerinde durulmaktadır. Kuşkusuz bu bölüm, tüm müslüman toplumların dinî hayatlarının eksiksiz bir sosyografik tasviri olmak iddiasında değildir. Tarihin çeşitli dönemlerinde vücut bulmuş müslüman kültür, topluluk ve medeniyetlerin dinlerini yaşayışlarının mümkün olduğu kadar canlı ve vasıtasız bir tasvirine çalışılmaktadır. Başta İslâmın beş şartı olmak üzere, müslümanlıkta "İbadet" ve "Muamelat" başlıkları altında toplanan çeşitli dinî inanç ve ibadetler, kurallar, emir ve yasaklara bağlılık konusu üzerinde durulmakta; cinsiyet, yaş, servet, eğitim, sosyal ve kültürel çevre, ... gibi çeşitli toplumsal, sosyo-ekonomik ve kültürel değişkenlere bağlı olarak dine duyulan ilginin dinamizmi tartışma konusu edilmekte ve özellikle modern teknoloji, sanayileşme ve kentleşmenin bu konudaki rolü ve uyandırdığı yankılardan söz edilmektedir. Aynı şekilde inançsızlık veya dine karşı duyulan ilginin azalması yada dinî kayıtsızlık, dinî bayramlar, ölüm, vakıf, tasavvuf ve tarikatların bu bölümün belli başlı konuları arasında yer aldıkları ve böylece bu bölümün, özellikle dikkatini dinî pratiklerin sosyolojisi üzerinde toplamış bulunan Fransız din sosyoloğu G. Le Bras'ın Din Sosyolojisinin modeline uygun olarak, İslâmiyet üzerine gerçekleştirilmek istenen bu özel Din Sosyolojisinin "Dinî Pratiklerin Sosyolojisi" bölümünün iskeletini kurmaya çalıştığı anlaşılmaktadır.

Üçüncü bölüm, (s. 245-322), bundan önceki bölümde fenomenolojik olarak gözlenen olguların bir takım kategorilerde toplanmak suretiyle gruplaşmasının yapılması ve bu özel Din Sosyolojisi ile ilgili belli başlı tipolojilerin taslağının kurulmasına çalışılmasının bir denemesidir. Bu amaçla ilkin bu güne kadar -müslüman veya değil- islâmı gözlemleyenlerin ele aldıkları bütüncülük (integrisme), reformizm, modernizm, sekülerizm, fundamentalizm, tradisyonalizm, liberalizm ve rasyonalizm gibi belli başlı kategori yada tiplerin tenkidi yapılmaktadır. Daha sonra Yazar, kendi tipolojisini üçlü bir model üzerine oturtmaya çalışmaktadır (s. 261-265). O'na göre üç ana tip tutum (attitud) söz konusu olup, bu ana tiplere pek çok alt-tipler dahil bulunmaktadır.

-Birincisi *Olumlu* tutumları içine almaktadır: İslâmiyeti çevresinde bulunduğu şekliyle kayıtsız şartsız kabul eden tip; bütüncü tip; akılcı tip; filozof, ahlâkçı, toplumsallaştırıcı tipler...

-İkincisi *Olumsuz* tutumları kapsamaktadır: Hurafeci tip; şekilci, opportünist (idare-i maslahatçı) ve gelenekçi tipler...

-Üçüncüsü *Karmaşık* tiplerdir: Derunî tip; antiritüalist tip; deist tip; modernist tip; inançsız, dinsiz tipler...

Böylece İslâmiyet üzerine özel Din Sosyolojisi içerisinde belli başlı tipleri adlandıran J.P. CHARNAY, daha sonra bu tiplerin müslümanların dini-toplumsal yaşayışlarının dinamizmi içerisindeki fonksiyonları sorununa yönelmekte, ancak bunu yapabilmek için de bu özel Din Sosyolojisinin metodolojisinin iyi kurulması ve geliştirilmesi gerektiğini ifade etmektedir (s. 322).

Bu son nokta nedeniyle, dördüncü ve son bölümün konusu tamamen metodolojiye ayrılmış bulunmakta (s. 325-410), ancak orada daha önce ele alınan pek çok konunun gereksiz tekrarıdan kurtulunamamaktadır. Esasen son bölümün metodolojiye ayrılmış olması boşuna değildir. Çünkü, J.P. CHARNAY'ın "İslâmın Dini Sosyolojisi" başlığını taşıyan bu Kitap'ı, yukarıda da belirttiğimiz gibi gerçekte Genel ve Sistematik Din Sosyolojisinin bir alt-bölümü olarak düşünülen bir Özel İslâm Din Sosyolojisine hazırlık ya da giriş mahiyetinde olup, onun temel konuları, problemleri ve metodolojik esaslarının iskeletini kurmayı amaçlamaktadır. Bu bakımdan denebilir ki, en sonunda yer alan "Metodoloji" bölümüyle, bu eser, gerçekte başlığını taşıdığı İslâmın ve müslüman toplumların Özel Din Sosyolojisine henüz yenice girmek durumunda olup, bu amacın gerçekleştirilmesi ise, bu konuda daha pek çok yeni monografik çalışma ve derinliğine araştırmaların yapılması şartına bağlı bulunmaktadır.

Erzurum, 1979.

Doç.Dr. Ünver Günay